

ONOMÀSTICA DE L'ARAGÓ CATALANÒFON

Hèctor MORET

Si bé ja des de l'últim terç del segle XIX diversos lingüistes i investigadors de la cultura popular s'interessen per la llengua i la cultura catalanes de l'Aragó, no tenim cap dada que ens faça pensar que l'interès d'aquests investigadors inclogués l'estudi científic de l'onomàstica —en qualsevol dels seus diferents vessants— d'aquest territori. Així no hem sabut localitzar cap referència a l'onomàstica —tret de la que se'n deriva d'esmentar el nom de poblacions i d'altres macrotopònims de l'Aragó de llengua catalana— en les publicacions dels lingüistes i dels investigadors de la cultura popular J.J. Saroïhandy, Antoni M. Alcover, Francesc de B. Moll, Joan Amades, Antoni Griera, Maties Pallarés, Pere Barnils, Fritz Krüger, Manuel Sanchis Guarnier, etc.; tots els quals, en canvi, sí que van investigar múltiples aspectes de la llengua i/o la cultura popular de les terres aragoneses de llengua catalana. Només hem sabut trobar, en la comunicació que presentà Víctor Oliva el 1906 al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana,¹ en alguns d'articles —publicats al tombant de segle— de Cels Gomis² i Antoni Añón³ i en una nota anònima publicada en el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo-Aragón*,⁴ breus comentaris, no sempre prou rigorosos, sobre algunes peculiaritats de la toponímia i l'antroponímia de l'Aragó catalanòfon.

Un comentari a part mereix l'obra de l'historiador i advocat calaceità Santiago Vidiella i Jassà, el qual recull nombrosos topònims i antropònims, del Matarranya en general i de Calaceit en particular, en la seua monografia històrica *Recitaciones de la Historia Política y Eclesiástica de Calaceite* (Alcanyís, 1896). Aquest mateix erudit fa un primer estudi antroponòmic —encarat des d'un punt de vista genealògic— en l'article «Florilegio de Nobles Tierrabajinos» publicat a la revista *Linajes de Aragón*,⁵ estudi que de nou es donarà a conèixer, notablement ampliat, en data ben recent.⁶

El 1918 Ramón Menéndez Pidal publicà un article en què intentava explicar l'etimologia, a partir d'un possible origen bascoide, de nombrosos topònims de la Ribagorça, del Pallars i de la Llitera⁷ —explicacions que matisà i aprofundí Antoni M. Badia i Margarit—,⁸ etimologies que Gerhard Rohlfs rebutjà en un altre article, publicat gairebé 35 anys més tard,⁹ en què aquest romanista alemany defensa a partir de diferents antropònims, l'origen ilergeta —il·lirià o lígur— de molts d'aquests topònims. Encara el 1981 Julio Caro Baroja tornarà a insistir en l'etimologia de molts d'aquests topònims pirinencs —i d'altres de la Ribagorça— a partir de l'anàlisi aprofundida de docu-

mentació medieval¹⁰ i, com Rohlf, posarà en dubte l'origen basc d'alguns dels topònims presentats com a tals per Menéndez Pidal.

A la segona meitat dels anys cinquanta, Joan Coromines publicà dues importants monografies d'onomàstica, l'una sobre els topònims de la Ribagorça, i del Pirineu en general,¹¹ —on reforça, a grans trets, les intuïcions de Menéndez Pidal sobre l'origen bascoide, o basco-ibèric, de molts topònims del Pirineu—, i l'altra centrada en les macrotopònims de les terres de l'Aragó de llengua catalana.¹² Joan Coromines ha recorregut en diverses ocasions el territori aragonès de llengua catalana en vistes de recollir la totalitat de topònims —si més no els més peculiars— d'aquestes comarques —a més d'altres materials lingüístics— dins de la magna obra *Onomasticon Cataloniae*, de la qual enguany mateix s'ha editat, en ordenació alfabètica, el primer volum.¹³ Joan Coromines també ha publicat nombrosos comentaris etimològics sobre diferents topònims de les comarques catalanes d'Aragó en els nou volums del *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* i en reculls de treballs monogràfics¹⁴ —on els comentaris etimològics són fàcilment localitzables gràcies a l'índex alfabètic que clouen aquest reculls. Tot i que la redacció del *DECat* fa molt difícil localitzar alguns d'aquests comentaris etimològics, afortunadament Enric Moreu-Rey es va prendre la molèstia de fer-ne una relació, cal suposar que exhaustiva, d'aquests comentaris, cosa que facilita extraordinàriament llur localització.¹⁵

A aquestes notables indagacions de Joan Coromines sobre la toponímia de les terres aragoneses de llengua catalana s'han de sumar els breus estudis —malauradament no sempre prou rigorosos— que dedicà Rodrigo Pita Mercé als pobles que habitaren en temps prehistòrics les terres de l'actual frontera catalano-aragonesa, estudis que contenen abundant informació sobre toponímia i antroponímia pretèrites de la Ribagorça, la Llitera i, en especial, del Baix Cinca;¹⁶ també s'han de sumar nombroses referències a topònims de l'Aragó catalanòfon que trobem, a partir d'un buidatge de documentació medieval, en un extens treball d'Agustín Ubieto;¹⁷ i la publicació d'un excel·lent primer estudi de microtoponímia centrat en una població de l'Aragó de llengua catalana que publicà Artur Quintana dins de la seua tesi doctoral *El hablar de la Codonyera. Resultados d'unes enquestes*.¹⁸

A partir de 1974 es publiquen uns reculls de topònims de les províncies de Saragossa,¹⁹ Terol²⁰ i Osca,²¹ —és a dir que aquests reculls abasten tot l'Aragó— redactats a partir dels mapes del *Servicio Geográfico del Ejército*, dels cadastres de rústica de les delegacions provincials d'Hisenda, del *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz, d'enquestes epistolars a les *Hermandades de Labradores y Ganaderos* o a les secretàries dels ajuntaments aragonesos, i d'altres fonts escrites, cosa que, com cal suposar, invalida força aquests reculls com a materials dignes d'estudi, encara que pot servir d'orientació en el moment de fer enquestes toponímiques *in situ*. Un dels autor d'aquests reculls ja denuncia la poca fiabilitat de les dades presentades quan diu que: *Al tomar como área de trabajo toda la provincia [d'Osca], nos hemos tenido que centrar —muy a pesar nuestro y a sabiendas de sus limitaciones—(4)²² en diferentes lecturas catastrales o de otros tipos, quedando lejos de los resultados obtenidos, pongo por caso, por obras*

como la de Manuel Alvar o W. D. Elcok que parten de la consulta directa; pero habiendo intentado recopilar una serie de topónimos que quizá de otro modo se habrían perdido.²³

Amb tot no serà fins la primera meitat de la dècada dels vuitanta, és a dir encara no fa deu anys, quan un grup, cada dia més nombrós, d'investigadors naturals de poblacions aragoneses de llengua catalana, o estretament vinculats amb aquests territoris, comencen a interessar-se de manera sistemàtica per l'onomàstica de les comarques catalanes d'Aragó i a publicar els resultats de llurs investigacions sobre aquest camp de la lingüística. Així Desideri Lombarte, el més constant de tots aquests investigadors, publica, dins del camp de l'onomàstica, excel·lents articles centrats en la seua vila nadiua —Pena-roja—,²⁴ en Mont-roig de Tastavins,²⁵ en Aiguaviva de Bergantes²⁶ i en altres poblacions veïnes.²⁷ La culminació de les investigacions onomàstiques de Desideri Lombarte són, per una banda, l'obra, publicada pòstumament, *600 anys de toponímia a la vila de Pena-roja*²⁸ —extensa monografia a través de la qual aquest inquiet investigador, de manera rigorosa i amena, descriu i comenta sis segles de toponímia del terme de Pena-roja—; i per una altra banda *Els masos de Pena-roja*,²⁹ estudi exhaustiu sobre els petits nuclis habitats que havien caracteritzat l'explotació agropecuària a la vila de Pena-roja, i a l'alt Matarranya en general, una mostra del qual ja es publicà el 1988.³⁰

Dos anys més tard de la publicació de la primera monografia de Desideri Lombarte, Xavier Terrado i Pablo publica una segona monografia, igualment excel·lent i rigorosa, centrada en una població de l'Aragó catalanòfon, en aquest cas de la Ribagorça: *Toponímia de Betesa*.³¹ Encara que sembla que bona part dels treballs d'investigació sobre l'onomàstica de la Baixa Ribagorça d'aquest professor de la Universitat de Lleida resta encara inèdita,³² com els que ha realitzat, i encara realitza, sobre aquest mateix territori, Antoni Rourera Farré.³³

Molt més recentment Pere Balañà i Abadia dedica una part molt extensa del llibre *Les arrels islàmiques de Mequinensa*³⁴ a l'estudi detallat dels topònims d'origen àrab i berber del terme municipal d'aqueixa vila del Baix Cinca. També molt recentment Carles Sancho Meix ha publicat un primer estudi sobre la toponímia del municipi matarranyenc de la Vall del Tormo.³⁵ Aquest últim investigador, en col·laboració amb Enric Puch, ja té pràcticament enllestit l'estudi *Toponímia i antroponímia de Vall-de-roures (Matarranya)*. Qui signa aquestes pàgines ha publicat en revistes especialitzades un parell d'aproximacions generals a la toponímia de Mequinensa.³⁶

A hores d'ara, pel que sabem, són enllestides, o gairebé enllestides, i en algun cas a punt de publicació les monografies *Toponímia fragatina* de Tomàs Lafuente Pérez i M. Pilar Hernández Agelet de Zaracibar, *Toponímia oral de Sopeira* i *Toponímia del cartoral d'Alaó* de Glòria Francino, *Toponímia i antroponímia de Mont-roig* de Josep A. Carrévalo, *Toponímia i antroponímia a Castellonroi* de Ramon Vives, *Toponímia i antroponímia a Massalió* de Pasqual Vidal i Figols, *Toponímia de Calaceit* de Mercè Gimeno i Ricard Solana, *Topònims recollits al terme municipal de Queretes* del Grup de Cultura,³⁷ etc., investigadors que en ocasions han avançat breus fragments dels seus treballs en els llibrets de les festes patronals de llurs respectives poblacions d'origen, publicacions, malauradament, de difícil consulta.

Al costat d'aquestes monografies, ja publicades o en avançat curs de redacció, s'ha de ressenyar una sèrie d'investigacions, en algun cas prou extenses, centrades en diversos aspectes de la toponímia de diferents poblacions i comarques de l'Aragó catalanòfon, incloses algunes de les que ara són objecte d'investigacions més intenses: Albelda,³⁸ Aiguaviva de Bergantes,³⁹ Benavarri,⁴⁰ Calaceit,⁴¹ Cretes,⁴² Fraga,⁴³ Torres del Bisbe,⁴⁴ Vallabriga,⁴⁵ Baixa Ribagorça,⁴⁶ la Llitera,⁴⁷ l'orient del Matarranya,⁴⁸ l'Aragó catalanòfon en general,⁴⁹ etc.; o treballs que si bé no estudien explícitament onomàstica contenen nombrosos materials sobre aquest camp de la lingüística (Bellmunt de Mesquí,⁵⁰ Beseit,⁵¹ Calassanç,⁵² Castellonroi,⁵³ Faió,⁵⁴ Favara,⁵⁵ Mas del Llaudador,⁵⁶ Mont-roig,⁵⁷ Nonasp,⁵⁸ la Portellada,⁵⁹ Vall-de-roures,⁶⁰ la Llitera,⁶¹ la vall mitjana del Sarró,⁶² la vall de la Sosa de Peralta,⁶³ el Matarranya en general,⁶⁴ etc.). Encara en algunes revistes d'àmbit local es poden trobar alguns breus articles divulgatius sobre l'onomàstica de l'Aragó de parla catalana.⁶⁵

Dins del camp de específic de l'antroponímia, a més del materials presentats en la monografia de Desideri Lombarte sobre Pena-roja, s'han publicat uns pocs, i breus, articles —en ocasions amb escàs rigor metodològic— que recullen antropònims (cognoms i malnoms) d'Aiguaviva de Bergantes,⁶⁶ Aguilaniu,⁶⁷ Calaceit,⁶⁸ Casserres del Castell,⁶⁹ Favara de Matarranya,⁷⁰ Mont-roig de Tastavins,⁷¹ Vall-de-roures,⁷² Ribagorça —Ardanui, Areny, Bono, Gavàs, Sopeira, etc.—,⁷³ i un breu opuscle sobre alguns dels malnoms de famílies de Fraga.⁷⁴ En contrast amb el poc rigor de bona part d'articles i l'opuscle d'antroponímia acabats d'esmentar, cal resenyar l'extensa monografia *Les motades de Fraga*⁷⁵ de Josep Galan, la qual conté, àmpliament comentats i amb una rigorositat exemplar, més de 700 malnoms de famílies fragatines. Per tancar l'apartat dedicat a l'antroponímia s'ha de fer esment de la tesi de llicenciatura inèdita d'Esther Santamaria Novell dedicada a la toponímia urbana i l'antroponímia de Fraga,⁷⁶ i un breu article sobre la malnominació i els noms de casa a la Ribagorça en general.⁷⁷

Finalment, cal esmentar alguns treballs sobre demografia i història de l'Aragó catalanòfon que han donat a conèixer significativa documentació medieval i renaixentista amb llargues llistes de prenomns, cognoms i malnoms d'habitants de la Ribagorça,⁷⁸ Fraga,⁷⁹ la Llitera i el Baix Cinca;⁸⁰ un primer treball sobre l'onomàstica en l'obra d'un escriptor aragonès d'expressió catalana;⁸¹ un article sobre l'onomàstica aragonesa en una obra literària catalana;⁸² i dues obres fonamentals en la història de l'onomàstica catalana: *Renoms, motius, malnoms i noms de casa*⁸³ i *Els nostres noms de lloc*⁸⁴ d'Enric Moreu-Rey, ja que s'estudia, com no podia ésser de cap altra manera, nombrosos topònims i antropònims presents a l'Aragó catalanòfon.

No voldria finalitzar aquestes paraules sense felicitar-nos tots plegats de la celebració d'aquest col·loqui de la Societat d'Onomàstica a Fraga ja que, sens dubte, ens ha de servir per aprofundir en el coneixement i l'estudi d'aquesta part de la lingüística a l'Aragó d'expressió catalana.

NOTES

1. «Documents sobre'l català parlat a Sopeira (Aragó)», dins *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, 1908, p. 421-435; en concret el segon capítol de la comunicació: «Noms topogràfics y de llinatges recollits al entorn de Sopeira», p. 430-432.

2. «De la vall de Venasch á Graus. Notes de viatge», *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, XI (1889), p. 89-129 [123-129]; «Alguns noms topogràfics propis de Mequinenza, Fayó, Nonasp, Fabara y Maella», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 2 -núm. 4- (1892), p. 53-54.
3. «Pobles catalans de les províncies de Teruel y Çaragoça», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XI (1901), p. 181-184.
4. «Los nombres de pagos ó partidas como auxiliares de la investigación histórica», *BHGBA*, II, núm. 5 (1908), p. 245-249. Aquest article es publicà signat per la redacció, però tot fa pensar que l'autor fou Santiago Vidiella, director i ànima del BHGBA, revista d'erudició local (1907-1909) que ha esdevingut de consulta obligada en tot estudi d'onomàstica centrat en poblacions del Matarranya (Vall-de-roures, Torre Vilella, Calaceit, Torre del Comte, Montroig, Fontdespatla, Maella, Arenys de Lledó, etc.) i en poblacions veïnes (Casp, Alcanyís, etc.) ja que es publiquen nombrosos topònims i antropònims del segle XIII ençà.
5. Tomo III, núm. 19 (1° Octubre de 1912).
6. *Florilegio de nobles tierrabajinos*, Ayuntamiento de Alcañiz, 1993.
7. «Sobre las vocales ibéricas e y o en los nombres toponimicos», *Revista de Filología Española*, 5 (1918), p. 225-255 [235-246]; reproduït dins *Toponimia prerrománica hispana*, Madrid, 1952, p. 9-48.
8. Antoine BADIA, «Les suffixe -úí dans la toponymie pyrénéenne catalane», dins *Mélanges de Philologie Romane offerts à M. Karl Michaëlsson*, Göteborg, 1952, p. 32-37.
9. «Les suffixe preroman -ué, -úy dans la toponimie aragonaise et catalane», *Archivo de Filología Aragonesa*, 4 (1953), 129-152; reproduït dins *Studien zur romanischen Namenkunde*, Munich, 1956, p. 82-102.
10. «Sobre la toponimia del Pirineo aragonés», *Archivo de Filología Aragonesa*, 28-29 (1981), p. 7-19.
11. «La survivance du basque jusqu'au bas Moyen Age», dins *Actes du VI Congrès International de Sciences Onomastiques*, München, 1958, vol. I, p. 105-146; reproduït a *Estudis de Toponímia Catalana*, vol. I, Barcelona, 1965, p. 93-152b.
12. «Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa», *Revue de Linguistique Romane*, 23 (1959), p. 35-63 i 304-338; reproduït a *Estudis de Toponímia Catalana*, II (1970), p. 43-141.
13. A-BE, II, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1994.
14. A més dels dos volums d'Estudis de Toponímia Catalana, ja ressenyats, s'han d'esmentar els dos volums de *Tópica Hespérica*, Editorial Gredos, Madrid, 1971.
15. «Riquesa onomàstica del DECLC d'en Joan Coromines», *Butlletí Interior. Societat d'Onomàstic*, 46 (setembre 1991), p. 82. En aquesta ressenya, que relaciona alfabèticament els comentaris onomàstics del volum IX, l'últim, del *DECat*, trobem també la relació bibliogràfica de les ressenyes del vuit volums anteriors del *DECat*, publicades també al *BISO*.
16. «Gentilidades y ciudades del pueblo ilergete», *Argensola* 12 (1952), p. 293-319; «Fraga en la antigüedad», *Argensola* 17 (1954), p. 17-31; «Vestigios toponimicos árabes en Ribagorza», *Argensola* 19 (1954), p. 259-263; «La Fraga musulmana», *Argensola* 20 (1954), p. 315-340; «Problemas de localización de cecas ibéricas en el país ilergete», *Argensola* 26 (1956), p. 165-182; «Los nombres de los «poseedores» premusulmanes en la toponimia del país ilergete», *Argensola*, 31 (1957), p. 181-202; «Otros nombres antiguos en la provincia de Lérida y Huesca», *Argensola*, 43 (1960), p. 185-212; «Los linajes de la tierra de Huesca», *Argensola*, 51-52 (1962), p. 235-242; «El distrito de Lérida en la frontera superior musul-

- mana», *Ilerda*, 33 (1972), p. 211-252; «Cognoms d'origen antic a la comarca de Balaguer», *Ilerda* 34 (1973), p. 369-392; «Antropònims dels moriscos de les terres lleidatanes», dins *Miscel·lania homenatge a Roca i Lletjós*, Lleida, 1981, p. 229-241; «Cognoms de jueus del Call de Lleida en llur fase final 1491-1492», *BISO*, 15 (març 1984), p. 5-11.
17. *Toponímia aragonesa medieval*, València, 1972.
 18. «El parlar de la Codonyera», *Estudis Romànics*, XVII (Barcelona, 1976-1980), p. 1-253 [159-166].
 19. Antonio CALLADO GARCIA, *Repertorio de nombres geográficos*. Zaragoza, València, 1974.
 20. Vidal MUÑOZ GARRIDO, *Repertorio de nombres geográficos*. Teruel, València, 1974.
 21. Luis ARIÑO RICO, *Repertorio de nombres geográficos*. Huesca, Zaragoza, 1980.
 22. (4) Por sólo señalar la que consideramos más grave: la sistemática castellanización a que han sido sometidos los topónimos tanto en el Mapa topográfico 1/50.000, como en el Catastro, en una provincia que habla —o hablaba— el ribagorzano, dialecto del catalán, en su extremo nororiental; el catalán con influencia árabe en la Litera y la comarca de Fraga; el aragonés puro en los valles pirenaicos occidentales (la fabla chesa de Hecho o aragonés antiguo); y un aragonés evolucionado en Sobrarbe y en los Somontanos.
 23. *Ibidem*, p. 6.
 24. «Reconstrucció molt probable de la Pena-roja del s. XIV», *Rolde*, 41-43 (Octubre de 1987-Marzo de 1988), p. 127-130; «Antroponímia pena-rogina. (Relació de propietaris que figuren inscrits al Padró Vell del s. XIV i començament del XV i la peita que pagaven)», *BISO*, 32 (juny 1988), p. 15-25; «Notícies del segle passat: Pena-roja», *BISO*, 34 (desembre 1988), p. 48; «Noms de les pena-rogines dels segles XV, XVI i XVII», *BISO*, 36 (juny 1989), p. 73-77.
 25. «L'antiga Tinença de Mont-roig», *La Comarca*, 47 (Alcañiz, juny 1989), p. 73-77.
 26. «Toponímia d'Aiguaviva. Primera aproximació», *BISO*, 41 (setembre de 1990), p. 1-24.
 27. «Sobre el topònim Xalamera», *BISO*, 37 (setembre 1989), p. 79.
 28. Xarxa Cultural, Calaceit, 1990.
 29. Aquest estudi ha restat inèdit però es pot consultar en la biblioteca del Centre de Documentació i Recerca de la Cultura Tradicional i Popular del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
 30. «Lo Molí de l'Escresola», *Sorolla't*, 5 (març 1988), p. 11-13.
 31. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1992.
 32. *BISO*, 8 (1982), p. 38.
 33. *Ibidem*.
 34. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 1994.
 35. «Toponímia de la Vall del Tormo», *BISO*, 57 (juny 1994), p. 1-34.
 36. «Aproximació a la toponímia urbana de Mequinensa», *BISO*, 54-55 (Setembre-Desembre 1993), p. 373-381; «Aproximació a la toponímia rural del terme municipal de Mequinensa», *Archivo de Filología Aragonesa* 50 (1994), p. 325-347; ambdues aproximacions aplegades en *Sobre la llengua de Mequinensa*, Institut d'Estudis del Baix Cinca, Calaceit, 1994.
 37. Aquest treball, encara que no ha estat editat, s'ha difós fotocopiats a través de l'Associació Gent Jove de Cretes i de l'Associació Cultural del Matarranya.
 38. Abelardo MORALEJO LASO, «Sobre la fonética de ciertos arabismos y el topónimo Albelda», *Verba. Anuario Gallego de Filología*, 2 (Universidad de Santiago de Compostela, 1975), p. 189-192.